

The Rentier State during the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi and the Transformation of Social Classes (1973–1978)

Shaghayegh Fathali Zadeh¹

Abstract

Tax collection is the most important source of government revenue and one of the most important elements in the bond between the government and the people. If a government independent of society, based on underground resources, etc., can meet public expenses, that is, if the tax revenue is insignificant or does not receive any taxes, the nature of the government and its relationship with society changes, and it becomes a rentier country. Iran has been considered a rentier country since 1974 due to its underground resource revenues. The relations between the government and the people in political, economic, and social issues are different in rentier governments. This article attempts to explain the nature of the rentier government in Iran, study its relationship with the changes in social classes in a historical process, and answer the main question of how the structure and nature of the rentier government can be considered an important factor in the changes in social classes in the second Pahlavi period. The present article is organized based on the historical research method, based on description and analysis, and the data were collected based on the aforementioned method and analyzed using the content analysis method. The main findings of the article indicate that the imbalance between the social spheres of a political system is the main factor in the emergence of social class developments.

Keywords: rentier government, second Pahlavi, social classes, oil

1- PhD Graduate, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: fathalizade.ir@iau.ac.ir
Date received: 11.10.2025, Date of accepted: 06.12.2025

Extended Abstract

This study examines the nature of the rentier state during the reign of Mohammad Reza Shah and investigates its impact on the transformation of Iran's social classes between 1973 and 1978. During this period, the unprecedented rise in oil revenues fundamentally reshaped the structure of the state, the economy, the pattern of wealth distribution, and the state-society relationship. The starting point of this research is the foundational assumption that when exogenous revenues (particularly oil) account for more than 40 percent of the government's budgetary income, the state shifts from a tax-based system to a rentier state. This transformation not only alters economic mechanisms but also produces profound social, political, and class-related consequences. Historical data on state revenues show that from 1974 onward, oil income in Iran consistently exceeded the 40-percent threshold and, at its peak, accounted for nearly 50 percent of the gross national product – a turning point widely recognized in the political economy literature as the consolidation of the rentier state.

Method

This study uses a historical, descriptive-analytical method and relies on economic data, official statistics, development plan documents, and scholarly works in political economy. Based on these sources, the research shows that the transformation of social classes and the social deficiencies of the Mohammad Reza Shah era cannot be understood without considering the rentier structure of the state. The state's dependence on oil revenues shaped not only the economy but also Iran's social organization, civil institutions, and historical trajectory.

Findings

The Rentier State Theory and the Conceptual Framework

The theory of the rentier state was first introduced in Iranian political economy by Hossein Mahdavy. According to this theory, the formation of a rentier state – due to its reliance on external revenues, particularly from the sale of natural resources – reshapes the state's relationship with society, weakens government accountability, and increases the state's autonomy from social classes. This research, drawing on the works of Mahdavy, Beblawi, Luciani, Katouzian, Tanzi, Davoodi and other classical and contemporary theorists, analyzes state-society developments in Iran during the reign of Mohammad Reza Shah within this theoretical framework. In this context, oil rent is not merely an economic factor; rather, it is a structural force that shapes the nature of the state, its relationship with society, the behavior of social classes, economic institutions, the labor market and even the trajectory of rising social discontent.

Oil Revenues and Their Impact on State Structure

Statistical analysis for the years 1965–1978 shows that oil revenues exhibited unstable but increasing growth compared to tax incomes. This pattern, while generating both inflationary and recessionary cycles, significantly reduced the state's incentive to develop an efficient tax system – an outcome consistent with international studies by Tanzi, Davoodi, Bornhorst, and Tigrina. These studies show that governments reliant on natural resource revenues are far less inclined to collect taxes, whereas tax-based states are compelled to establish political accountability, economic transparency, and close

interaction with social classes. Thus, the Iranian government's dependence on oil under Mohammad Reza Shah represented not merely a fiscal shift but a paradigmatic transformation in state–society relations.

Social Analysis: The Transformation of Social Classes in the 1970s

Using analytical historiography and documentary analysis, this study examines the transformation of three major social classes – the traditional middle class, the new middle class, and the working class – during the Pahlavi period. The findings indicate that each of these classes experienced different trajectories under the impact of rising oil revenues and the changing functional role of the Pahlavi state, ultimately contributing to a widening state–society gap and the escalation of social discontent.

The traditional middle class – including bazaar merchants and the clergy – was among the first groups affected by Pahlavi economic and cultural policies. The sudden oil price boom of 1974 and the subsequent expansion of state-led development policies directed most credits and economic opportunities to large industries and affiliated companies. As imports increased and state monopolies grew, the bazaar and artisans – once central to the urban economy – were gradually sidelined, weakening their economic position and social influence. The anti-profiteering campaign of 1976, which resulted in mass fines and arrests of bazaaris, further widened the gap between this class and the state. Additionally, land reforms and modern educational policies undermined the institutional authority of the clergy. Consequently, the traditional middle class, which historically held deep cultural and social roots in Iranian society, was deprived of state support and subjected to political marginalization during the 1970s.

In contrast, the new middle class – expanded through higher education, administrative modernization, and development programs – grew significantly in size. The increase in administrative labor, civil servants, experts, teachers, and university students transformed the structure of urban society. The state, empowered by vast oil revenues, implemented extensive programs to secure the support of this class: raising wages, providing loans, constructing affordable housing, and granting study scholarships. Yet authoritarian development and political non-participation imposed severe constraints on this class. The establishment of the Rastakhiz Party and the monopolization of the political sphere in 1975 eliminated opportunities for independent political participation. Thus, while the state improved the material welfare of this class, it simultaneously restricted its social and political participation – a contradiction that deepened dissatisfaction among the new middle class.

The working class grew considerably as a result of industrial expansion and dependent capitalism. Despite this numerical growth, the government did not permit independent labor unions, and official labor organizations remained under state supervision. To preempt labor unrest, the government introduced benefits such as profit-sharing, the establishment of the Workers' Welfare Bank, increases in minimum wages, and the expansion of social insurance. Although these policies temporarily maintained stability, they did not enhance workers' political or social participation; rather, they kept the working class as a controllable unit within the rentier state structure.

The expansion of bureaucracy, patronage, and the deepening of the state-society gap

At the macro level, the study shows that during Mohammad Reza Shah's reign emerged as a centralized actor responsible for allocating resources, and its financial independence from society enabled it to position itself above social classes. Through increased development expenditures,

bureaucratic expansion and the formation of quasi-democratic organizations, the state sought controlled forms of social support. Bureaucratic growth—from 150,000 to over 300,000 employees between 1963 and 1977—reflected efforts to generate numerical support and manage human resources. Yet this expansion did not result in institutionalized political participation; instead, it further burdened and weakened bureaucratic efficiency. Patronage policies played a critical role across all three classes. By offering low-interest loans, industrial privileges, tariff protections and exclusive resource allocations, the Pahlavi regime cultivated networks of economic dependence. However, the distribution of rents was highly unequal: groups close to the state benefited the most, while bazaaris, the clergy and peasants suffered significant disadvantages. This unequal distribution of rents intensified social dissatisfaction and fueled deep political fissures, culminating in widespread social mobilization in the final years of the Pahlavi regime.

Conclusion

The findings indicate that although Mohammad Reza Shah's rentier state achieved remarkable economic growth, its distributive and non-productive nature hindered balance across economic, social, and political domains. Rather than building a productive economy, the state relied on distributing oil revenues, thereby weakening social organisation. Consequently, social classes emerged – and were weakened – not through natural mechanisms of production and competition, but through varying degrees of proximity to state resources. The simultaneous absence of an active civil society, an effective tax system, and political accountability mechanisms placed the state above social classes, making the recovery of social legitimacy increasingly difficult.

Overall, the research shows that the rentier state under Mohammad Reza Shah, empowered by financial independence from oil, was able to subordinate and control social classes through distributive policies. Yet these policies failed to generate social cohesion; instead, unequal rent distribution, domination over independent institutions, and the weakening of traditional and civil classes deepened the state–society divide. The eventual outcome was widespread social and political discontent that contributed to the collapse of the Pahlavi regime. In this regard, the article introduces the concept of the “social dysfunction of the rentier state,” emphasizing that rentier states—owing to their ability to distribute rents without societal engagement—are unable to achieve sustainable development in the long term and inevitably face crises of legitimacy, inefficiency and social fragmentation.

Bibliography

- ‘Adībī, Ḥosayn, *Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd dar Īrān*, Tehrān, Jāme‘a, 1385.
- Azğandī, ‘Alī-Rezā, *Darāmadī bar Jāme‘a-shenāsī-ye Sīāsī-ye Īrān*, Tehrān, Qomās, 1389.
- Ābrāhāmīyān, Yervānd, *Maqālātī dar Jāme‘a-shenāsī-ye Īrān*, tr. Sohaylā Torābī Fārsānī, Tehrān, Shirāz, 1376.
- Bānk-e Markazī-ye Īrān, *Ḥesābhā-ye Millī-ye Īrān*, 1338–1356.
- Baḥrānī, Moḥammad-Ḥosayn, *Ṭabaqa-ye Mīāna va Taḥawwulāt-e Sīāsī dar Īrān-e Mo‘āṣer (1320–1380)*, Tehrān, Negāh, 1388.
- Barkhordārī, ‘Aref & ‘Alī-Rezā Ṣadrā, “Zamīna-hā-ye Sākhtārī-ye Dawlat-e Pahlavī va Ta’sīr-e Ān bar Shekl-gīrī-ye Enqelāb-e Eslāmī-ye Īrān,” *Pazhūhesh-hā-ye Mo‘āṣer-e Enqelāb-e Eslāmī*, 1/1, 1394.
- Bashīriyeh, Ḥosayn, *Mavāne‘-e Towse‘a-ye Sīāsī dar Īrān*, Tehrān, Gām-e Now, 1382.

- Pūr-Moqīm, Javād, Tehrān, Nashr-e Nī, 1369.
- Čaman-Kvāh, Leylā, Delāyil-e ‘Adam-e Mowaffaqīyyat-e Režīm dar Jalb-e Hemāyat-e Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd (1342–1357), M.A. thesis, Tehrān, Dāneshgāh-e Tarbiyat-e Modarres, 1380.
- Ḥosayn Kāshānī, Moḥammad, Dawlat-e Rantīr va Ta’sīr-e Ān bar Gostaresh-e Nākārāmādī-ye Dawlat dar Īrān, Tehran University, 1388.
- Rūbīn, Bārī, Jang-e Qodrat-hā dar Īrān, tr. Maḥmūd Mošarrafi, Tehrān, Āshtīānī, 1363.
- Markaz-e Āmār-e Īrān, Sar-shomārī-ye 1335–1345.
- Sodāgar, Moḥammad-Rezā, Barrasi-ye Ešlāḥāt-e Aržī (1340–1350), Tehrān, Pāzand, 1358.
- Shekāri, ‘Abd-al-Qayyūm, Nazariyya-ye Dawlat-e Taḥšīldār va Enqelāb-e Eslāmī, Tehrān, Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī, 1379.
- ‘Alavī, ‘Abbās, Qeshr-bandī-ye Ejtemā’ī va Sākht-e Ṭabaqātī, in: Taḥawwulāt-e Sīāsī–Ejtemā’ī-ye Īrān (1320–1357), ed. Mojtabā Maqṣūdī, Tehrān, Rozaneh, 1380.
- ‘Eyvozi, Moḥammad-Rezā, Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd, in: Taḥawwulāt-e Sīāsī–Ejtemā’ī-ye Īrān (1320–1357), ed. Mojtabā Maqṣūdī, Tehrān, Rozaneh, 1380.
- Farhī, Farīdeh, “Forūpāshī-ye Dawlat va Enqelāb-hā-ye Shahrī,” Rāhbord, 10, 1375.
- Forān, Jān, Moqāvemāt-e Shekanandeh, tr. Aḥmad Tadayyon, Tehrān, Rosā, 1377.
- Qaṭmīrī, Moḥammad-‘Alī & Karīm Eslāmlūyān, “Barāvard-e Talāsh-e Mālīyātī dar Īrān...,” Taḥqīqāt-e Eqtsādī, no. 83, 1387.
- Kātūzīān, Moḥammad-‘Alī Homāyūn, Eqtsād-e Sīāsī-ye Īrān, tr. Moḥammad-Rezā Nafīsī & Kāmbīz ‘Azīzī, Tehrān, Markaz, 1390.
- Kātūzīān, Homāyūn, “Eqtsād-e Sīāsī-ye Kešvarhā-ye Šāder-konande-ye Naft,” tr. ‘Alī-Rezā Ṭayyeb, Eṭṭelā’āt-e Sīāsī–Eqtsādī, 95–96, 1374.
- Kešavarzī-ye Šokarī, ‘Abbās & Elāhe ‘Ābedīnī Najaf-Ābādī, “Vežeghā-ye Dawlat-e Pahlavī-ye Duvvom va Āsīb-pazīrī-ye Ān...,” Jāme’a-shenāsī-ye Tārīkhī, 6/2, 1393.
- Gāzīoroskī, Mārḵ J., Sīāsāt-e Khārejī-ye Āmrīkā va Shāh, tr. Jamshīd Zangeneh, Tehrān, Rosā, 1373.
- Lājvardī, Ḥabīb, Eteḥādīyehā-ye Kārgarī va Ḳodkāmīgī dar Īrān, Zīyā-Šadeqī, Tehrān, Nashr-e Now, 1369.
- Majmū’a-ye Qavānīn-e Būdjeh va Barnāmeḥ (1344–1357), ed. Manūchehr Zīā’ī, Vezārat-e Barnāmeḥ va Būdjeh.
- Ma’dal, Maṣṣūr, Ṭayfa, Sīāsāt va Īde’olūzī dar Enqelāb-e Īrān, tr. Moḥammad Sālār Kesarā’ī, Tehrān, Yāz, 1382.
- Hāllīdī, Ferīd, Īrān: Deḳtetūrī va Towse’a, trs. ‘Alī Ṭolū’ī & Moḥsen Yalfānī, Tehrān, n.p., n.d.
- Mahdavy, H., The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran, 1970.
- Rezā Qoddos, Iran in the Twentieth Century, Boulder, Lynne Rienner, 1989.
- Dunning, John H., Multinational Enterprises and the Global Economy, Edward Elgar, 2008.
- Tanzi, Public Finance, Trade and Development, Proceedings..., Istanbul, 1988.
- Chenery, Hollis, Handbook of Development Economics, North Holland, 1988.
- Tanzi & Davoodi, Corruption, Growth, and Public Finances, 2000.
- Tijerina & Paddgan, Tejanos and Texas under the Mexican Flag, 1821–1836, Texas A&M University Press.
- Bornhorst et al., “Natural Resource Endowments and the Domestic Revenue Effort,” European Journal of Political Economy, 2009.

دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحولات طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ ش)^۱

شقایق فتحعلی زاده^۲

چکیده

کسب مالیات مهم‌ترین منبع تولید درآمد حکومت‌ها و یکی از با اهمیت‌ترین عناصر در پیوند دولت و مردم است. چنانچه دولتی مستقل از جامعه بر پایه منابع زیرزمینی و غیره بتواند هزینه‌های عمومی را تامین کند، یعنی اگر مالیات دریافتی ناچیز باشد و یا مالیاتی دریافت نکند، ماهیت دولت و رابطه آن با جامعه تغییر می‌کند و به کشوری رانتیر تبدیل می‌شود. ایران از سال ۱۳۵۳ ش. به واسطه درآمدهای منابع زیرزمینی خود جزو کشورهای رانتیر محسوب می‌شود. مناسبات دولت و مردم در مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در دولت‌های رانتیر متفاوت است. در این مقاله تلاش شده است تا با تبیین ماهیت دولت رانتیر در ایران، ارتباط آن با تحولات طبقات اجتماعی در یک روند تاریخی مورد بررسی قرار گیرد و به این پرسش اصلی پاسخ داده شود که چگونه ساختار و ماهیت دولت رانتیر می‌تواند عاملی مهم برای تحولات طبقات اجتماعی در دوره پهلوی دوم تلقی شود؟ این مقاله براساس روش تحقیق تاریخی و مبتنی بر توصیف و تحلیل ساماندهی شده است. داده‌ها با استفاده از این شیوه گردآوری و به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های اصلی مقاله نشان می‌دهد که عدم تعادل بین حوزه‌های اجتماعی یک نظام سیاسی، عامل اصلی پیدایش تحولات طبقات اجتماعی است.

واژه‌های کلیدی: دولت رانتیر، محمدرضا شاه پهلوی، تحولات طبقات اجتماعی، نفت

۱- فتحعلی‌زاده، شقایق (۱۴۰۴)، دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحولات طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ ش)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۹۳-۱۱۲.

۲- دانش آموخته گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: fathalizade.ir@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵

مقدمه

حکومت محمدرضا شاه از سال ۱۳۵۳ ش. به بعد، بیش از ۴۰ درصد درآمد خود را از منابع طبیعی کسب می‌کرد و این منبع به‌عنوان بخشی از سرمایه کشور در تابع تولید کل وارد شد. این روند موجب شد که درآمد حاصل از صادرات منابع طبیعی به بخش تولیدی کشور لطمه بزند و رشد اقتصادی ایران با منابع طبیعی گسترده، نسبت به کشورهای دیگر تناقضی فاحش داشته باشد. بر اساس آمار و اطلاعات موجود، درآمدهای نفتی سهم بسیار زیادی از درآمدهای دولت را به خود اختصاص داده است. با توجه به ثبات نسبی سهم درآمد نفتی و سهم درآمد مالیاتی از کل درآمدهای دولت، این موضوع قابل تأمل است. مجموع این سهم‌ها نشان‌دهنده رویه و رفتار نسبتاً ثابت و پیش‌بینی‌پذیر سایر درآمدهای دولت است که نکته‌ای حائز اهمیت به شمار می‌رود. برای بررسی ثبات و پایداری اجزای عمده تشکیل‌دهنده درآمدهای دولت، می‌توان از نرخ رشد سالانه متغیرهای درآمد نفتی و درآمدهای مالیاتی به‌عنوان شاخص پایداری استفاده کرد. زیرا تغییرات منظم و برخوردار از روند مشخص هر متغیر، نشانگر پایداری نرخ رشد آن متغیر بوده و پراکندگی و بی‌نظمی نرخ رشد، حاکی از بی‌ثباتی رفتار یک متغیر است. جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ که در متن مقاله قرار داده شده است، نرخ رشد متغیرهای درآمد نفتی و درآمدهای مالیاتی دولت را در بازه زمانی ۱۳۵۷-۱۳۴۴ ش. نشان می‌دهد. کشورهای با این شرایط اقتصادی، کشورهای رانتیر نامیده می‌شوند و دیدگاهی که این شرایط را در علم اقتصاد توصیف می‌کند، نظریه تناقض فراوانی یا بیماری هلندی است. بیماری هلندی مفهومی ذهنی با ابعاد و پیامدهای گوناگون در بخش‌های مختلف است. اقتصاد ایران به‌دلیل اتکا بیش از حد به درآمدهای نفتی، همواره با این بیماری و پیامدهای آن مواجه بوده است (مجموعه قوانین بودجه، ۱۳۴۴-۱۳۵۷).

امروزه در مباحث توسعه در کشورهای در حال توسعه و شناخت علل توسعه‌نیافتگی، رویکردهای مختلفی مطرح شده که از آن جمله مکاتب فکری نوسازی، وابستگی، نظام جهانی و رویکردهای مارکسیستی است. در این میان، توجه به نظریه وابستگی در بحث رانتیرسم حائز اهمیت است (سریع‌القلم، ۱۳۶۹: ۲۶)؛ هرچند نظریات توسعه، از جمله نظریه وابستگی، به دلیل غربی بودن مدل‌های توسعه مورد انتقاد قرار گرفته‌اند، اما مفهوم رانتیرسم و طرح «دولت رانتیر» در رویکرد اقتصاد سیاسی به تشریح علل توسعه‌نیافتگی کشورهایی که به عنوان «جهان سوم» شناخته می‌شوند، پرداخته است. بنابراین، شناخت مفهوم رانت و پیشینه تاریخی آن در کشورهای رانتیر اهمیت ویژه‌ای دارد. باید افزود که نظریه دولت رانتیر غالباً به‌دنبال پاسخ به این سوال است که چرا چنین دولت‌هایی از نفرین منابع در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی رنج می‌برند. به عبارت دیگر، چرا این دولت‌ها با وجود برخورداری از ثروت سهل‌الوصول، غالباً در رکود اقتصادی گرفتار شده‌اند. از دیگر مباحث مطرح در این نظریه، طبیعت رانت‌های اقتصادی و تفاوت ذاتی آنها با منابع سنتی درآمد دولت‌ها یعنی مالیات است.

دانینگ (Dunning, 2008) معتقد است که رانت‌ها به‌طور اساسی از مالیات متفاوت هستند، زیرا جمع‌آوری منابع رانتی برای دولت نسبت به دیگر منابع درآمدهای عمومی بالقوه، هزینه‌ای ندارد. تانزی (Tanzi and Davoodi, 2000) براساس نتایج پژوهش خود به این نتیجه رسیده است که سیاست‌های کلان اقتصادی در توضیح نوسانات درآمدهای مالیاتی در کشورهای در حال توسعه، عامل اصلی به شمار می‌رود. قررا (Hollis, 1988) با استفاده از داده‌های ۳۹ کشور آفریقایی به این نتیجه رسیده است که افزایش درجه آزادی تجاری و درآمد، سبب افزایش درآمدهای مالیاتی شده است؛ اما افزایش تورم و سهم بخش کشاورزی، کاهش درآمدهای مالیاتی را به همراه داشته است. او همچنین شواهدی مبنی بر تأثیر منفی فساد و تأثیر مثبت سرمایه انسانی بر درآمدهای مالیاتی ارائه داده است.

تانزی و داوودی (Tanzi and Davoodi, 2000) با استفاده از داده‌های ۹۰ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که فساد تأثیر منفی و معناداری بر درآمدهای مالیاتی دولت دارد، اما بر درآمدهای غیرمالیاتی تأثیری ندارد. تیجرینا و پادگان (Tijerina and Padgan, 1821) نیز به بررسی روابط بین درآمدهای مالیاتی، درآمدهای نفتی و مخارج دولت در مکزیک پرداخته‌اند. براساس نتایج تحقیق آنها، کاهش ناگهانی درآمدهای نفتی در اقتصادهای وابسته به نفت می‌تواند منجر به عدم تعادل و فشار مالی شود. استفاده از تابع واکنش تحریک نشان از وجود یک رابطه جانشینی میان درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی در مکزیک است.

بورنهورست و دیگران (Bornhorst et al, 2009)، با استفاده از داده‌های ۳۰ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که کشورهایی که از استخراج منابع طبیعی درآمد زیادی به دست می‌آورند، به‌طور قابل ملاحظه‌ای از تلاش خود برای اخذ مالیات می‌کاهند. درآمد ناشی از منابع طبیعی یکی از عوامل تعیین‌کننده نسبت درآمد مالیاتی به تولید ناخالص داخلی است. پژوهش حاضر در نظر دارد که با بهره‌مندی از اسناد و اطلاعات تاریخی، پژوهش اقتصاددانان و مدل‌های مورد بررسی آنها؛ علل تحول طبقات اجتماعی در دوره مذکور را ذکر نماید. مفروض این است که ساختار دولت رانتیری ایران سبب تحولات و نارسایی اجتماعی شده است. بنابراین، هدف این پژوهش نشان دادن تغییرات دولت رانتیر ایران در دوره پهلوی به دلیل وابستگی به رانت و نیز نشان دادن این است که چگونه چنین ساختاری، باعث تحولات اجتماعی شده است. برای دستیابی به اهداف مقاله، ابتدا داده‌ها گردآوری شده‌اند. در این پژوهش از روش تحقیق تاریخی مبتنی بر توصیف و تحلیل استفاده شده است و همچنین اسناد تاریخی به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱- مفهوم دولت رانتیر و نارسایی اجتماعی

هم‌زمان با تکامل نظریه دولت رانتیر، اقتصاددانان به کشورهای خاورمیانه که از منابع نفتی و گازی سرشاری برخوردار بودند نیز توجه کردند. یکی از نخستین کسانی که ادبیات دولت رانتیر را در اقتصاد سیاسی ایران مطرح کرد، حسین مهدوی است. پیشنهاد تئوری دولت رانتیر و عملکرد آن در اقتصاد سیاسی ابتدا توسط وی مطرح شد و سپس توسط دیگر اقتصاددانان، مانند حازم بلاوی و لوسیانی مورد استفاده قرار گرفت (Zareie, 29). بنابراین ایده مهدوی به شکل یک نظریه مرجع، در زمینه اقتصاد سیاسی یکی از مهم‌ترین و بنیانی‌ترین نظرات در خصوص حکومت‌های رانتیر در خاورمیانه است. او در پژوهشی، با تفکیک درآمدهای مالیاتی به اجزای مختلف، اقدام به برآورد توابع درآمدهای مالیاتی کرده و نشان داد برخی از متغیرها بر سطح و بر اجزای درآمدهای مالیاتی تأثیر یکسانی دارند، درحالی‌که برخی متغیرها اثر متفاوت از آنچه بر سطح کل درآمدهای مالیاتی دارند، بر اجزای درآمدهای مالیاتی به جای می‌گذارند. او ایده خود را با توجه به وقایع دهه‌های ۵۰ و ۶۰م. ارائه کرد و تحولات عظیم دهه ۷۰ را پیش‌بینی نکرده بود. افزایش توان اپک، تحریم نفتی ۱۹۷۳م. و سقوط نظام شاهنشاهی در ایران از جمله تحولاتی بودند که فشار مضاعفی بر نیروهای بازار در جهت افزایش قیمت نفت و همچنین افزایش رانت ناشی از آن وارد کردند.

پس از او، پورمقیم (۱۳۶۹) با الهام از پژوهش‌های تانزی به بررسی عوامل مؤثر بر سطح وصول مالیات در ایران پرداخت. در مدل تجربی این پژوهش، تولید ناخالص داخلی، ارزش افزوده بخش نفت، نرخ ارز و نرخ تورم به عنوان عامل تعیین‌کننده درآمدهای مالیاتی در ایران در نظر گرفته شده است. نتایج ناشی از این برآورد نشان می‌دهد تمام متغیرها به جز نرخ ارز در بلند مدت بر درآمدهای مالیاتی تأثیر دارد. سرانجام قطمیری و اسلاملوینیان (قطمیری، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۸۶) با استفاده از داده‌های پانل برای ۱۵ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که تورم و سهم بخش کشاورزی بر نسبت مالیاتی تأثیر منفی و سهم ارزش افزوده، بخش‌های صنعت،

خدمات و تجارت خارجی بر نسبت مالیاتی تأثیر مثبت دارد. براساس این تحقیق، ایران به لحاظ بهره‌برداری از ظرفیت‌های مالیاتی در میان ۱۵ کشور مورد بررسی، رتبه ۱۵ را به خود اختصاص داده است.

بررسی تحقیقات انجام شده در خصوص دولت رانتیر و تأثیرات منابع نفتی بر اخذ مالیات، لزوم بررسی و تحلیل داده‌های تاریخی را مشخص می‌سازد. چرایی و چگونگی تبدیل ایران به دولتی رانتیر در طول دوره حکومت محمدرضا شاه از مباحث مهمی است که در فرایند پژوهش روشن می‌گردد. از سوی دیگر پیشینه تاریخی دولت‌های رانتیر برای تحلیل تأثیرات آنها بر تحولات جامعه در دوره‌های بعدی هدف پژوهش را روشن می‌سازد. بر طبق این نظریه، چنانچه بیش از ۴۰ درصد درآمد کشوری از منابع خارجی (از طریق فروش مواد خام و منابع زیرزمینی یا کمک‌های سایر دولت‌ها و یا برخی موارد دیگر) به دست آید و وابسته به منابع داخلی همچون مالیات نباشد، ساختار دولت تغییر می‌کند و به دولتی رانتیر (تحصیل‌دار) تبدیل می‌گردد (ازغندی، ۱۳۸۹: ۳۹). این نظریه در ابتدا بیشتر بر تأثیرات نوسانات قیمت منابع طبیعی و بیماری هلندی تمرکز داشته، اما نظریات جدیدتر مربوط به نفرین منابع بر آثار توسعه ناشی از رفتار رانت‌گرایی (تحصیل‌گرایی) دولت‌ها تأکید دارند. یکی از مباحث عمده فرضیه نفرین منابع این است که درآمد حاصل از منابع، تأثیر مستقیمی بر روی اجتماع و گروه‌های اجتماعی دارد (کاشانی، ۱۳۸۸: ۵۵).

از پایه‌های استوار جامعه مدنی که به ایجاد نهادهای خودجوش مدنی و به‌طورکلی مدنیت کمک می‌کند، حضور پررنگ و مؤثر طبقات اجتماعی مستقل و با هویت است. مراد ما در این مقاله از طبقه اجتماعی، گروه پایداری است که اعضای آن در مناسبات تولید و سازمان اجتماعی تولید، توزیع کالاها و خدمات، بهره‌گیری از مازاد اقتصادی جامعه، برخورداری از سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و سیاسی و همچنین سهم‌بری در توزیع قدرت، موقعیت یکسانی داشته باشند؛ نسبت به موقعیت و منافع خود آگاه بوده، به اتحادی هرچند نسبی و غیر رسمی رسیده باشند و برای نگه داشتن منافع و قدرت یا به‌دست آوردن آن با حاکمیت یا دیگر گروه‌های اجتماعی در چالش باشند (بحرانی، ۱۳۸۸: ۸۲).

دولت‌های رانتیر به تناسب افزایش درآمدهای رانتی دولت، نیروها و طبقات اجتماعی را به خود وابسته می‌سازند. این وابستگی با ایجاد اشتغال، اعطای کمک‌های مستقیم، پرداخت یارانه‌های مختلف تولیدی و مصرفی، اعطای وام برای سرمایه‌گذاری، دستیابی به بازارهای پررونق داخلی، اجرای طرح‌های عمرانی و رفاه عمومی در زمینه‌های آموزشی، بهداشتی و... عملاً همه طبقات اجتماعی از بورژوازی صنعتی و تجاری تا طبقه متوسط، طبقه کارگر و توده‌های فقیر را در بر می‌گیرد. در چنین شرایطی سیاست‌های دولت تعیین‌کننده موجودیت و سرنوشت مختلف طبقات اجتماعی است. این سیاست‌ها می‌تواند به نحو مؤثر بر روی یک طبقه و ایجاد طبقه دیگر یا تضعیف یک طبقه و تقویت یک طبقه دیگر بینجامد (شکاری، ۱۳۷۹: ۳۳).

کاتوزیان معتقد است که در دولت‌های رانتیر سه گروه اجتماعی عمده را می‌توان از هم تشخیص داد: «الف) گروه تحت‌الحمایگان دولت که بزرگترین منافع و مزایا را از رانت دریافت می‌کنند. ب) توده جمعیت شهری که این گروه هم از آثار افزایش هزینه‌های دولتی بر اقتصاد داخلی نفع بسیار می‌برند. ج) جمعیت روستایی که این گروه کمترین میزان دریافت را از رانت‌ها دارا می‌باشند.» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۹۵-۹۴) دولت‌های رانتیر به عنوان سرمایه‌گذار اصلی در اقتصاد داخلی و در حقیقت سرچشمه قدرت اقتصادی و اجتماعی محسوب می‌شوند. بدین روی گروه‌ها و طبقات اجتماعی به‌دلیل فقدان و ضعف منابع اقتصادی و اجتماعی نمی‌توانند با دولت به رقابت بپردازند و در نتیجه به دولت وابسته می‌گردند. بنابراین زمانی که یک دولت از جامعه خود استقلال می‌یابد، به‌طور طبیعی از نفوذ گروه‌های اجتماعی خارج می‌شود.

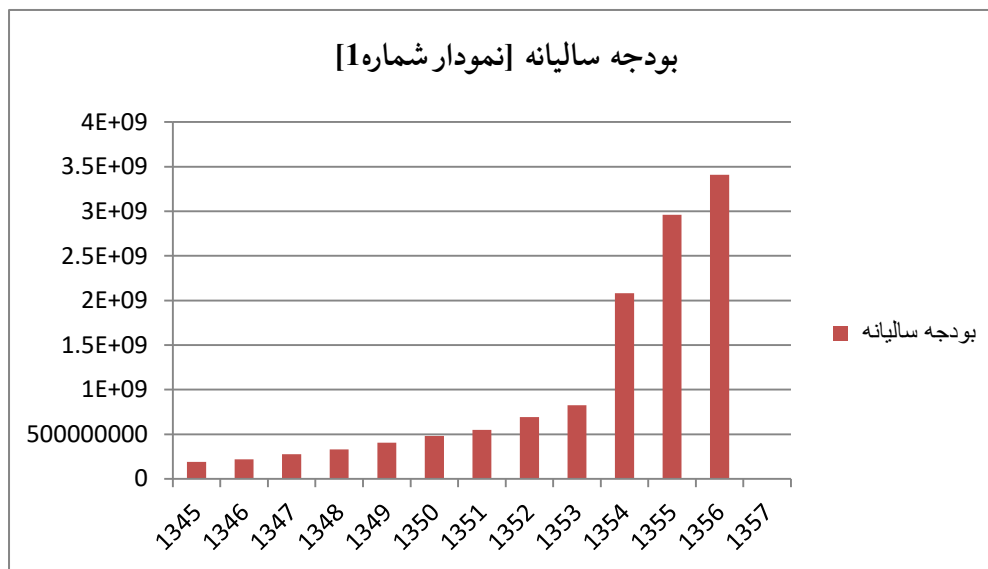
۲- دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی

درآمد حکومت‌ها در ایران از املاک وسیع دولتی و نیز اخذ مالیات‌های مختلف بر محصولات ارضی غیردولتی تأمین می‌گردید. منابع مختلف درآمد و دارایی دولت می‌توانست هزینه‌های نسبتاً متناهی اداری، نظامی و اجتماعی خود را تأمین کند و در عین حال با تخصیص زمین و امتیازات و یا پس گرفتن آنها به‌دلخواه خویش، طبقات دیوانی و ثروتمند را پاداش دهد یا مجازات کند. از سال ۱۳۰۰ش. و به‌ویژه از سال ۱۳۱۱ش، عواید نفت منبع درآمد به‌نسبت مطمئنی برای تأمین نیازهای مالی دولت بود. ارزش و سهم کل نفت در صادرات و تولیدات ایران نیز از همین دوران رو به افزایش نهاد. بر طبق آمار ارائه شده، میزان درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی (درآمدهای داخلی) از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۵۲، با رشدی مثبت به‌دلیل رشد سریع حجم نفت صادراتی و افزایش نسبتاً متعادل قیمت‌ها (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۸۰) رو به جلو حرکت می‌کرد، اما انفجار عواید نفت در اواخر سال ۱۳۵۲ش. به‌وقوع پیوست. عواید نفت که در سال ۱۳۴۲ش. برابر ۴۰۰۰۰۰ میلیون ریال یا کمی بیش از ۱۲ درصد تولید ناخالص ملی بود، با نرخ بالایی افزایش یافت و ناگهان در سال ۱۳۵۲ش. انفجار قیمت آن را به ۱۳۳۳۳۰۰ میلیون ریال رساند (همان، ۱۳۲۰) و سهم عواید نفت به‌واسطه چهار برابر شدن قیمت نفت به ۵۰ درصد تولید ناخالص ملی رسید. بنابراین به کمک جدول پایین می‌توان شرایط اقتصادی ایران را تجزیه و تحلیل کرد و روند تغییرات و میزان درآمد حکومت پهلوی را نگرست. سهم درآمدهای نفتی (به عنوان یک نوع از درآمدهای رانتی) در درآمدهای دولت ایران همواره بیش از ۴۰ درصد بوده است (شکاری، ۱۳۷۹: ۶۶) و آنچه به‌عنوان بیماری هلندی یا نفرین منابع یاد شد، در نمودار زیر مشخص است که خود می‌تواند گویای تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آن دوران باشد.

جدول شماره ۱- وضعیت درآمدهای دولت پهلوی در بازه زمانی (۱۳۵۳-۱۳۴۴)

درآمدهای عمومی قطعی	مالیات‌های مستقیم و غیرمستقیم	درآمد حاصل از نفت
۵۸۱۰۰۴۴۱	۲۹۲۹۸۳۰۷	۱۲۳۶۴۹۵۴
۷۲۳۸۸۷۴۹	۳۵۹۹۹۳۵۱	۱۲۹۹۲۵۳۷
۷۸۴۰۰۷۹۷	۴۰۲۷۸۸۷۷	۱۳۰۳۴۷۸۸
۹۳۵۴۷۲۸۸	۵۰۲۴۵۱۶۲	۱۵۰۲۲۰۶۲
۲۱۸۲۸۶۲۷۹	۶۱۷۶۷۱۰۰	۷۶۳۷۷۶۳۹
۲۳۸۹۲۵۰۳۲	۷۱۸۲۶۰۵۴	۸۵۵۶۱۳۶۲
۲۹۶۴۲۱۱۶۵	۸۲۹۶۹۴۳۳	۱۵۵۳۲۲۸۶۲
۴۳۲۸۷۸۳۹۳	۱۰۳۷۹۱۱۷۰	۱۷۸۱۹۶۱۹۸
۵۹۴۳۸۰۸۴۱	۱۳۲۵۸۹۸۵۰	۳۱۱۲۵۰۵۸۰
۱۴۲۸۵۲۶۲۹۶	۱۵۸۸۶۱۲۶۶	۱۱۲۰۵۲۴۵۳۹۴

۱. مجموعه قوانین بودجه، برنامه و عناوین سایر قوانین و مصوبات مربوط از سال ۱۳۴۴ تا سال ۱۳۵۷، تهیه و تدوین: منوچهر ضیائی، ناشر وزارت برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۶۷، صفحات متعدد.

تبدیل دولت ایران به دولتی رانتیر از سال ۱۳۵۳ش. تبعات اجتماعی بسیاری بر جای گذاشت و سه طبقه عمده اجتماعی که عبارتند از: طبقه متوسط سنتی، طبقه متوسط جدید و طبقه کارگر بودند از این شرایط تأثیر پذیرفتند.

۲-۱ - طبقه متوسط سنتی

یکی از مهم‌ترین نیروهای اجتماعی که دست کم از اواسط سده سیزدهم شمسی در سیاست و حکومت، به‌ویژه تحولات سیاسی-اجتماعی ایران نقش داشته است، طبقه متوسط سنتی می‌باشد. در این دوره، طبقه متوسط سنتی در اغلب تحولات و منازعات سیاسی-اجتماعی یا نقش اول را ایفاء کرده و یا نقش قابل ملاحظه‌ایی داشته است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۱۶۳) که می‌توان آنها را به دو گروه بازاریان و علما و روحانیون تقسیم کرد.

در اوایل دوران پهلوی پیشه‌وران و کاسبان، هسته خرده‌بورژوازی سنتی را در ایران تشکیل می‌دادند. در ایران از اواخر قرن نوزدهم نیروهای بازار از عناصر سیاسی قابل ملاحظه در دوره‌های بحران، شورش و انقلاب بودند. به‌طور کلی این دوره و دوره‌های بعد، بازار یکی از پایگاه‌های اجتماعی عمده واکنش بر ضد نفوذ اقتصادی و فرهنگی سرمایه‌داری غرب در ایران به‌شمار می‌رفت و از جنبش‌های اقتصادی، فرهنگی و مذهبی علیه سلطه غرب در ایران حمایت می‌کرده است (همان، ۱۶۸). در نتیجه برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی بازار، در تقابل دائمی با نظام پهلوی قرار گرفت. رقابت سرمایه‌داران بزرگ و نوسان صادرات و واردات کالا توسط سرمایه‌داری وابسته در معرض تهدید قرار داشتند و سر رشته بازار و دادوستد به‌مرور از دست طبقه متوسط سنتی خارج می‌شد و در دست سرمایه‌داران قرار می‌گرفت، به‌ویژه به دنبال افزایش قیمت نفت در سال ۱۳۵۲ش، دولت محمدرضا شاه به حمایت مداوم از پروژه‌ها و مقاطعه‌کاری‌های عظیم ادامه داد و حمایت مالی از دارایی‌های کوچک را کنار گذاشت. بنگاه‌های کوچک که اغلب در بازار متمرکز بودند، هیچ یک اعتبارات دولتی را دریافت نکردند و در نتیجه به سوی نهادهای سنتی وام‌دهنده نزول‌خوار در بازار متمایل شدند (Ghodos, 1989: 200). در دوره ۱۳۵۷-۱۳۵۲ش، طبقه متوسط سنتی به لحاظ سیاسی ضعیف شد و به لحاظ اقتصادی خارج از چتر حمایت حکومت قرار گرفت. همچنین در مقابل بنای صنعتی نوین با یک روند فروپاشی و انقیاد

مواجهه شد، به طوری که در سال ۱۳۵۵ش، ۲۱۹۰۰۰ کارگاه سنتی موجود در کشور در مجموع ۲۴ درصد از محصولات صنعتی را تولید کردند در حالی که در همان سال ۶۶۲۶ واحد صنعتی جدید، ۷۶ درصد محصولات صنعتی را تولید نمودند. علاوه بر آن کارگاه های بازار از تعرفه حمایتی و یارانه هایی که برای صاحبان منابع جدید فراهم آمده بود، برخوردار نبودند و در نتیجه تولیدات کوچک دچار فروپاشی بیشتر شدند (روبین، ۱۳۶۳: ۱۹۳).

سیاست های اقتصادی دولت در حمایت از بخش وابسته، نارضایتی آنها را از حکومت افزایش داد. از دیگر سیاست های حکومت علیه طبقه متوسط سنتی، تضعیف نقش این نهاد در توزیع کالا بود. همچنین به دنبال افزایش قیمت نفت، دولت در سال های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴ش، به رغم هشدادهای اقتصاددانان، سرمایه گذاری های توسعه خود را سه برابر کرد و موجودی پول را بیش از ۶۰ درصد افزایش داد و این افزایش منجر به تورم شد. با وجود پیچیدگی علل تورم، حکومت یک راه حل ساده پیدا کرد و تقصیر را بر دوش جامعه تجاری گذاشت. بدین ترتیب در تابستان ۱۳۵۵ش، شاه مبارزه با گران فروشی را آغاز کرد. دولت نظارت های سختی بر قیمت بسیاری از کالاهای اساسی اعمال کرد و مقادیر عظیمی گندم، شکر و گوشت وارد کرد تا به قیمت ارزانتری از فروشندگان محلی بفروشد و هر مغازه دار و بازرگان و تولیدکننده ای را که از نرخ تعیین شده توسط اداره تثبیت قیمت ها تخلف کرده بود جریمه، تعهد و زندانی کرد (کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۳۲).

گروه دیگر در طبقه متوسط سنتی، علما و روحانیان بودند. با آغاز دهه ۱۳۵۰ش. تقریباً دولت پهلوی همراه با افزایش درآمدهای نفتی و به دنبال آن افزایش خود مختاریش، با بعضی اقدامات نابخردانه، موجب تشدید فشار بر روحانیان شد. در مجموع اصلاحات ارضی، رابطه روحانیان بلندپایه با طبقه ملاکان را قطع کرد. همچنین نظام جدید، مدارس دینی خود را به صورت جدیدی سازمان داده بود. دولت مستقیم و غیرمستقیم قدرت روحانیان را تضعیف می کرد و شاه را یک رهبر مترقی جلوه می داد. به طور کلی واقعیت این است که در سال های پیش از انقلاب اسلامی، طبقه متوسط سنتی و روحانیان با اینکه در عرصه اقتصادی منافعی هم برده بودند، روی هم رفته، نه تنها نقش درجه اول خود را در صحنه اقتصادی ایران از دست داده بودند، بلکه موقعیت آنها به طور نسبی در قیاس با برخی طبقات دیگر، مانند طبقه سرمایه دار وابسته و سطوح بالای طبقه متوسط جدید تنزل پیدا کرده و به لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز تحت فشار بودند (کاتوزیان ۱۳۹۰: ۳۱۳-۳۰۳).

۲-۲- طبقه متوسط جدید

طبقه متوسط جدید مفهومی است که برای مطالعه گروه های اجتماعی نوین به کار رفته است. دانشمندان علوم اجتماعی خصوصیات متعدد و مختلفی را برای این طبقه بر شمرده اند. چون این صفات از دیدگاه های متفاوتی منشأ گرفته اند، به ناچار نه تنها با یکدیگر هماهنگی ندارند؛ بلکه تضادهایی نیز میان آنها به چشم می خورد. به طور کلی در اغلب این مطالعات ظهور طبقه متوسط جدید را با دگرگونی های تکنولوژیکی و توسعه آموزش و پرورش و خدمات عمومی همراه می دانند (ادیبی، ۱۳۸۵: ۹۲). عده ای بر این عقیده اند که طبقه متوسط جدید در ایران، از زمان رضاشاه شکل گرفت و از برجسته ترین تحولات این دوران به شمار می رود. تازه پا بودن و بالطبع عدم ریشه دار بودن این طبقه در قیاس با نیروهای اجتماعی عمده از عواملی بود که موجب رشد و گسترش این طبقه در زمان پهلوی دوم شد. با این تفاوت که در زمان پهلوی دوم درآمدهای کلان نفت توان دولت را برای انجام تغییر و تحولات افزایش داد؛ اصراری که وی بر اجرای سیاست های نوسازی داشت، موجب افزایش شمار کارمندان اداری، محصلان، دانشجویان و بوروکرات ها شد (سرشماری ۱۳۳۵ - کل کشور و ۱۳۴۵؛ مرکز آمار ایران).

بر طبق اولین سرشماری کشور در سال ۱۳۳۵ش، میزان نیروی کار در حدود ۶۰۶۶۰۰۰ (شش میلیون و شصت و شش هزار) نفر بود که این رقم در ده سال بعد یعنی در سال ۱۳۴۵ش، در دومین سرشماری کشور به رقم ۷۵۸۴۰۰۰ (هفت میلیون و پانصد و هشتاد و چهار هزار نفر) رسید. به علاوه به علت رشد سریع اقتصادی، در فاصله سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۳۵ش، میزان مزدبگیران در اقتصاد از ۴۵.۶ درصد به ۴۸.۱ درصد رسید و رقم مطلق آن به بیش از ۱۲۵۰۰۰ نفر افزایش یافت. در سال ۱۳۴۰ش. تعداد دانشجویان در مؤسسات آموزش عالی از ۱۹۸۰۰ به ۶۰۰۰۰ نفر در سال ۱۳۵۰ش. رسید که این رقم در سال ۱۳۵۳ش. به ۱۲۳۱۱۴ نفر بالغ شد. ادیبی معتقد است که اکثریت این افراد به لحاظ شغلی در گروه‌هایی مانند تکنسین، کارمند دفتری و معلم جای گرفته در واقع محور اصلی طبقه متوسط جدید را تشکیل می‌دادند. علاوه بر این تعداد، شماری از آنها نیز شامل کارمندان عالی رتبه، مدیران کل، مقامات بلندپایه اداری و متخصصان بودند (ادیبی، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۴). آمارها نشان می‌دهد که در دهه ۱۳۵۰ش. باز هم این افزایش کمی ادامه یافته به طوری که بیشتر رشد جمعیت شهری ایرانی در میان طبقه متوسط رخ داد که از ۴۹.۴ درصد کل جمعیت شهری در ۱۳۴۵ش. به ۶۰.۳ درصد ۱۳۵۵ش. ترقی کرد. رشد سریع طبقه متوسط جدید و رشد کندتر طبقه کارگر صنعتی، توانایی هر دو طبقه را برای درگیری در عمل جمعی سیاسی افزود (گازپوروسکی، ۱۳۷۳: ۲۵۲).

طبقه متوسط در زمان پهلوی دوم همچنان به رشد خود ادامه داده و گسترش یافت. شاید از لحاظ کمیت تنها طبقه اجتماعی که با آن برابری می‌کرد طبقه کارگر بود؛ مضافاً به اینکه سیاست‌های شاه، به‌ویژه در دهه ۱۳۴۰ش، وزن سیاسی و اجتماعی، تعداد ملاکان و دیگر طبقات سنتی را کاهش داد. شاه به‌خاطر دوام و ثبات حکومت خود و تعقیب برنامه‌های نوسازی به همکاری طبقه متوسط جدید نیاز داشت و بالطبع می‌بایست موجبات رفاه آنها را فراهم می‌کرد و موقعیت مالی آنها را بهبود می‌بخشید، بدین‌روی از طریق برنامه‌ها و سیاست‌هایی که به اجرا گذاشت سعی کرد پشتیبانی آنها را به دست آورده و برای خود حامیانی بیابد (چمن‌خواه، ۱۳۸۰: ۱۵۷). از جمله اقداماتی که به‌واسطه رشد درآمدهای نفتی، توسط حکومت به‌کار رفت، می‌توان از برنامه‌های اقتصادی، شامل ساختن خانه‌های ارزان قیمت برای کارمندان و معلمان، اجرای تسهیلات آموزشی و رفاهی برای دانشجویان، اعطای بورس‌های مختلف تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویان، بالا بردن سطح دستمزدهای کارمندان دولت و... اشاره کرد، اما در مقابل، اعضای طبقه متوسط جدیدی که خواهان مشارکت سیاسی در روند نوسازی بودند، با محدودیت‌هایی مواجه شدند. ملاک مشارکت در روند نوسازی اطاعت محض و تبعیت از دولت برای کسب مشروعیت بود، شرط ورود به دستگاه اداری کشور، به‌ویژه پس از سال ۱۳۴۲ش، وفاداری نسبت به شاه و تبعیت از خواسته‌ها و اهداف سیاسی-اقتصادی حکومت بود.

توسعه آمرانه شاه که می‌بایست از بالا صورت گیرد، باعث شکاف بین دولت و طبقه متوسط جدید گردید و هیچگاه به شکل‌گیری نهادهای مشارکتی لازم برای گسترش ظرفیت مادی و انسانی منجر نشد. ضمن اینکه محمدرضا شاه در جهت کنترل و جذب طبقه متوسط جدید در ابتدای دهه ۱۳۵۰ش، از طریق احزاب فرمایشی همچون حزب ایران نوین و حزب مردم کوشید تا پایگاه خود را بین دانشجویان، حرفه‌مندان و سایر اعضای طبقه متوسط جدید گسترش دهد. در ادامه این سیاست در اواخر سال ۱۳۵۳ش، شاه احزاب سیاسی را منحل کرد و اقدام به تشکیل حزب واحدی به نام حزب رستاخیز ملت ایران نمود. هدف شاه در تشکیل این حزب کنترل مشارکت سیاسی اقشار اجتماعی بود، اما در اقداماتش با شکست مواجه شد (عیوضی، ۱۳۸۰: ۳۳۵). حکومت شاه امتیازات اقتصادی و مادی لازم را برای بهبود وضع این طبقه را در اختیار آنها نگذاشت، اما از پاسخگویی اجتماعی و سیاسی به آنها خودداری کرد، این ناکامی حکومت به شکل اجتناب‌ناپذیر، شکاف میان حکومت و این طبقه را باعث گردید، به‌ویژه که بالا رفتن درآمدهای نفتی در دهه ۵۰ باعث تقویت ابزار سرکوب و همچنین تقویت قدرت یارگیری شد و خود مختاری دولت را نسبت به این طبقه و دیگر طبقات افزود (گازپوروسکی، ۱۳۷۳: ۲۵۷).

۲-۳- طبقه کارگر

در اوایل قرن بیستم، ۹۰ درصد نیروی کار ایران در بخش کشاورزی شاغل بودند و فقط ۱۰ درصد از نیروی کار در بخش صنایع و کارخانه‌ها کار می‌کردند، ولی این وضعیت به تدریج دچار تغییرات شد. کشاورزی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۳۲ش، دستخوش دگرگونی کیفی عظیمی گردید که از اثرات پدیده برنامه اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰ش بود، برنامه‌ای که در محور انقلاب سفید قرار می‌گرفت. وجه تولید دهقانی و سهم‌بری که قرن‌ها و شاید هزاره‌ها در ایران مرسوم بود، با برنامه اصلاحات ارضی در طول یک دهه، دستخوش دگرگونی سریعی شد و جای خود را به کشاورزی سرمایه‌داری داد که تأثیرش بر زمین‌داری، ساختار طبقاتی روستاها و عملکرد کشاورزی بسیار بارز و عمدتاً منفی بود (فوران، ۱۳۷۷: ۴۷۲).

به‌طوری‌که در سال ۱۳۴۵ش، ۴۷ درصد در بخش کشاورزی و ۵۳ درصد در بخش صنایع فعالیت می‌نمودند. در اواسط دهه ۱۳۵۰ش، این نسبت به ۳۳ و ۶۷ درصد رسید. بدین ترتیب با یک جمع‌بندی در برهه خاص از زمان، اقتصاد ایران کمابیش بر کشاورزی متکی بود و عمده‌ترین صنایع بعد از صنعت نفت به صنایع دستی و صنایع کارخانجات کوچک محدود می‌شد. کارگاه‌های کوچک، تعداد کمی از کارخانه‌های نساجی و غذایی دولتی، مجموعه وضعیت صنعتی ایران بود (عیوضی، ۱۳۸۰: ۳۳۹). اما گسترش صنایع و به وجود آمدن بورژوازی صنعتی که نیاز روز افزونی به نیروی کار داشت، عامل گسترش کمی کارگران در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ش. و همچنین افزایش میزان جمعیت کارگری بخش‌های مختلف فعالیت‌های اقتصادی شد. جدول ۲ جمعیت شاغل و فعال در فعالیت‌های اقتصادی را در بین سال‌های ۱۳۴۱-۱۳۵۶ش، نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲- جمعیت شاغل و فعال در فعالیت‌های اقتصادی ۱۳۴۱-۱۳۵۶ (هزار نفر)

۱۳۵۶		۱۳۴۱		
درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۳۲/۱	۲۹۶۶	۴۸/۶	۳۲۳۲	کشاورزی
۳۳/۴	۳۰۸۵	۲۲/۸	۱۵۱۶	صنایع و معادن
۰/۶	۵۶	۰/۶	۳۶	نفت
۳۱	۲۸۶۷	۲۴/۵	۱۶۲۶	خدمات
۲/۹	۲۷۰	۳/۵	۲۳۵	بیکاری
-	۸۹۷۴	-	۶۴۱۰	جمعیت شاغل
۱۱۰۰	۹۲۴۴	۱۰۰	۶۶۴۵	جمعیت فعال

از آنجا که این تغییر در توزیع بخش‌های مختلف با بسط روابط سرمایه‌داری همراه بود و اکثریت جمعیت فعال اقتصادی به شکلی از اشکال، کارگر مزدبگیر بودند. بنابراین حکومت با یک نیروی اجتماعی نوین قابل توجه مواجه بود. با وجود این، به‌رغم قدرت کمی روز افزون طبقه کارگر از هنگام کودتای سال ۱۳۳۲، هرگز اجازه داده نشد که این طبقه نقش سیاسی مستقلی بازی کند یا بتواند موجودیت مستقل خود را اعلام دارد. دقت و مراقبت دولت در راضی کردن طبقه کارگر، به‌رغم جلوگیری از ابتکارات سیاسی مستقل آن، نشان از آگاهی حکومت از نقش این طبقه در جامعه ایران بود (هالیدی، بی‌تا: ۱۸۳). در طول دهه‌های ۴۰ و ۵۰، حکومت پهلوی سعی فراوان در اقداماتی داشت تا از بسیج کارگران به‌صورت اعتصاب خودجوش و یا تقاضای تشکیل سازمان‌های کارگری

جلوگیری و در عوض آنان را تحت نظارت و کنترل خود درآورد. بدین‌روی در این دوران شاه به عنوان حامی و پشتیبان کارگران در مقابل کارفرمایان ظاهر شد و هر از چندی با یک قانون یا سازمان جدید، نوعی دفاع از حقوق کارگران را نشان می‌داد. از جمله قانون سهام شدن کارگران در سود ویژه، تأسیس بانک رفاه کارگران، قانون حداقل دستمزد که محمدرضا شاه اعلام کرد تا پایان برنامه پنجم حداقل دستمزدها ۱۲۰۰۰ ریال خواهد شد که محاسبه نشان می‌دهد برای اجرای آن، افزایش ۵۰ درصد در سال لازم بود تا دستمزد ۳۶۰۰ ریالی سال ۱۳۵۴ به ۱۲۰۰۰ ریال در سال ۱۳۵۷، یعنی پایان برنامه پنجم برسد (لاجوردی، ۱۳۶۹: ۴۲۲-۴۲۳) و گسترش مالکیت واحدهای صنعتی (سوداگر، ۱۳۵۸: ۷۶۰) صورت پذیرد.

۳- تحولات اجتماعی و دولت رانتیر در دوره محمدرضا پهلوی

از آنجایی که دولت تنها دریافت‌کننده درآمد نفت بود و درآمد نفت بخش اصلی بودجه دولت و مبادلات خارجی را تشکیل می‌داد، نفوذ دولت در بسیاری از مسائل تعیین‌کننده بود (کشاورزی شگری، ۱۳۹۳: ۲۷۲-۲۷۳). رانت در دوره پهلوی دوم نقش اصلی در اداره جامعه داشت و نه تنها در عرصه سیاست و قدرت سیاسی، بلکه در دیگر عرصه‌های اجتماعی نیز ایفای نقش می‌کرد. مهمترین ویژگی دولت پهلوی دوم قبل از انقلاب، استقلال از طبقات داخلی بود. مانند بسیاری از کشورهای پیرامونی، این استقلال ناشی از ناتوانی صنعتگران محلی در ایفای نقش پیش روی بورژوازی بود. در ایران، سنت سلطه دولت بر ابزار تولید، مانع رشد طبقه بورژوازی توانمند و منسجم بود. علاوه بر ضعف تاریخی بورژوازی، نقش روزافزون دولت در فرایند تولید را نیز می‌توان به‌عنوان منشأ استقلال و خودمختاری دولت ایران از جامعه مدنی مطرح کرد.

دولت ایران، در عرصه اقتصادی حضور فعالی داشت و در تولید مازاد اقتصادی و انباشت آن نقش مهمی ایفا می‌کرد. چنانچه ذکر شد، استقلال از طبقات داخلی به دلیل نظارت مستقیم دولت بر تولید نفت و درآمد حاصل از فروش آن در بازارهای بین‌المللی به وجود آمده بود (فرهی، ۱۳۷۵: ۱۷۸-۱۷۹). درآمد نفت میزان استقلال مادی و قدرت سیاسی دولت را از طبقات دارا و نهادهای مذهبی افزایش داد. عواید نفت بهره مالکانه‌ای بود که یکجا و مستقیماً به دولت پرداخت می‌شد. این عواید هنگامی که تا حد زیادی افزایش یابد و دست کم ۱۰ درصد تولید ملی را تشکیل دهد، استقلال غیرعادی اقتصادی - سیاسی دولت را از نیروهای مولد و طبقات اجتماعی فراهم می‌آورد. به دلیل توان اقتصادی بالای دولت رانتی، دولت شاه، با اعطای امتیازات به طبقات اجتماعی اصلی، در تلاش بود تا تعادل اجتماعی - اقتصادی را برقرار سازد، اما این اقدامات عمدتاً معطوف به بسیج حمایت سیاسی برای حکومت بودند. در همین راستا حکومت رانتیری به منظور جلوگیری از رشد بورژوازی تجاری و تشویق تولید داخلی، محدودیت‌های تجاری و تعرفه‌های بالایی را وضع کرد. در همین راستا، سیاست اعطای امتیازات مالی، حمایت تعرفه‌ای، وام‌ها و اعتبارات آسان، امتیازات صنعتی، معافیت مالیاتی و امتیازات انحصاری در پیش گرفته شد. در حد فاصل سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۳ش، وام‌های بانک صنعت به بخش خصوصی از ۲۰ میلیون به ۲۰۰۰۰ میلیون ریال افزایش یافت. همچنین، محدودیت تجارت خارجی وجود قیمت‌های بالا، به‌ویژه، برای صنایع انحصاری محلی را تضمین می‌کرد.

بدین ترتیب، با توجه به تشویق‌های دولت، بورژوازی صنعتی بزرگی به تدریج پدیدار شد. دربار در مقام جابه‌جاکننده امتیازات، پوشش و دسترسی به سرمایه را برای کارآفرینان فراهم می‌کرد. به عبارت بهتر با نفوذ حکومت اقتدارگرای رانتی، مناسبات دولت و طبقه سرمایه‌دار جنبه توزیعی داشت، بدین معنا که حکومت منابع را در میان کارآفرینان به شکل وام‌های آسان، معافیت و امتیازات انحصاری تقسیم می‌کرد. کارآفرینان نیز به منظور کسب منافع بیشتر از حکومت می‌کوشیدند در سیاست‌های دولت نفوذ کنند. به‌طورکلی حکومت از طریق سازمان ابرشرکت‌سالاری (کورپوراتیستی) (حاتمی، ۱۳۹۴: ۱۰-۹) خود کوشید هم‌زمان

با توزیع رانت به کسب حمایت طبقه متوسط جدید بالا دست زده و از این طریق آن را کنترل کند (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۴). همین روند کنترل از طریق توزیع رانت در قبال طبقه کارگر نیز دنبال شد. حکومت خواهان سازمان‌دهی مناسبات با طبقات پایین از بالا بدون سیاسی کردن آنها بود. طبقه کارگر صنعتی به واسطه تحمیل سازمان‌های رسمی به آن، هدف اصلی کنترل دولت بود. هم‌زمان حکومت کوشید با تمهید منافع نمادین، حمایت این طبقه را به دست آورد. از سوی دیگر، رویکرد دولت رانته پهلوی در قبال طبقه دهقانان که بخشی از طبقه کارگر بودند نیز همان روند توزیع رانت در جهت بسیج حمایت سیاسی بود. درحالی‌که در نتیجه اصلاحات ارضی یک طبقه متوسط روستایی پدیدار و به هدف بسیج حکومت تبدیل شد، طبقه پایین روستایی دست‌نخورده باقی‌ماند و نادیده گرفته شد.

حکومت کوشید حمایت دهقانان را از طریق کنترل و توزیع سود در میان آنها به دست آورد. تعاونی‌های دهقانی در رابطه عمودی با دولت قرار داشتند و دهقانان در معرض کنترل اقتصادی و سیاسی بودند. شاه با ترویج خورده مالکی کوشید یک پایگاه حمایت روستایی برای خود دست و پا کند. این حمایت دهقانی تا حدودی در طول و پس از انقلاب وجود داشت (همان، ۷۷-۷۵). دولت با انتقال غیرمستقیم عواید نفتی به برخی طبقات و گروه‌های اجتماعی تلاش می‌کرد برای حکومت خود مشروعیت کسب کند. وجود درآمدهای زیاد حاصل از عواید نفتی به دولت کمک می‌کرد تا هزینه‌هایش را افزایش دهد و از این راه بخش عمومی را توسعه دهد و با عرضه خدمات رفاهی، طبقات فرودست را راضی نگاه دارد. دولت پهلوی، درآمدهای نفتی را از طریق هزینه‌های مصرفی منتقل می‌کرد. شایان ذکر است دولت این درآمدهای نفتی را بیشتر برای طبقاتی هزینه می‌کرد که از سیاست‌های او حمایت می‌کردند. این طبقات شامل طبقه متوسط جدید و کارگران صنعتی جدید بودند. در واقع، گروه‌ها و طبقات اجتماعی جامعه به یک اندازه از درآمدهای نفتی بهره‌مند نمی‌شدند. این راهبرد توزیعی دولت پهلوی، باعث ایجاد نابرابری در میان طبقات اجتماعی و سرانجام، نارضایتی این طبقات از توزیع ناعادلانه ثروت در میان جامعه شد.

علاوه بر رویکرد ابرسازمانی، حکومت به دلیل داشتن منابع عظیم رانته به رویکرد حامی‌پروری نیز روی آورد. حامی‌پروری یک فرایند غیررسمی مبتنی بر روابط فردی میان منافع خصوصی و نهادهای دولتی است. شاه با تکیه بر درآمدهای نفتی توانست نقش حامی بزرگ را برای گروه‌های وابسته به دربار و همین‌طور طبقه متوسط شهری بازی کند. راهبرد شاه برای حفظ حلقه‌های حامی‌پروری، گسترش بوروکراسی و دخالت در اقتصاد بود. میزان سرمایه‌گذاری‌های دولتی، شاخص مناسبی برای میزان دخالت دولت پهلوی در اقتصاد است. طی برنامه سوم از ۶۶ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری، ۲۰ میلیارد ریال (۳۰.۳ درصد) متعلق به بخش دولتی بود. در برنامه چهارم سرمایه‌گذاری دولتی به ۱۲۵ میلیارد ریال (۴۱.۷ درصد) رسید و طی برنامه پنجم از مجموع سرمایه‌گذاری ۵۵۶.۶ میلیارد ریالی ۲۴۶.۴ میلیارد (۴۴.۳ درصد) متعلق به بخش دولتی بود (معدل، ۱۳۸۲: ۴۴). روند افزایشی دخالت دولت در اقتصاد به طور طبیعی زمینه گسترش بوروکراسی را فراهم آورد. در طول سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ ش، بوروکراسی دولتی از ۱۲ وزارتخانه با ۱۵۰۰۰۰ کارمند به ۱۹ وزارتخانه با بیش از ۳۰۴۰۰۰ کارمند گسترش یافت (آبراهامیان، ۱۳۷۴: ۴۰۱). محمدرضاشاه با در دست داشتن منابع نفتی، خود را از سایر طبقات جامعه مستقل کرد و در چنین وضعیتی، برخی از طبقات داخل جامعه را به دلیل داشتن پول نفت، تحت‌الحمایه و وابسته به خود کرد و باعث تضعیف برخی طبقات جامعه شد.

همچنین برای توزیع رانت در میان طبقات و گروه‌های اجتماعی، کسب مشروعیت و حفظ ثبات سیاسی، نوعی نظام بوروکراسی دولتی به وجود آورد: جواد صباغ جدید، معتقد است که «دولت رانته پهلوی اقدام به جذب برخی گروه‌های اجتماعی از جمله بورژوازی کمپرادور (وابسته)، طبقه متوسط جدید و برخی از روشنفکران در نظام سیاسی کرد؛ اما درعین حال، به دلیل استقلال از گروه‌های اجتماعی و غرور ناشی از درآمدهای نفتی، گروه‌ها و طبقات سنتی دارای نفوذ از جمله روحانیان و بازاریان را نادیده

گرفت و همین دو طبقه توانستند متحد شوند و استقلال خود را از دولت حفظ کنند و بعداً چالشی بزرگ برای حکومت به وجود آوردند» (برخورداری، ۱۳۹۴: ۲۸). به طور کلی در دوران حکومت پهلوی دوم، رابطه بین دولت و جامعه مدنی، نامتوازن، نامتناسب، غیرقابل رشد و یک طرفه بود؛ دولت فاقد حداقل زمینه‌های لازم برای گسترش مردم‌سالاری و مشارکت مردمی بود و در قبال جامعه و مردم مسئولیتی احساس نمی‌کرد. درآمد رانتی دولت پهلوی دوم تأثیر مستقیم و منفی بر روی اجتماع و گروه‌های اجتماعی داشت.

نتیجه‌گیری

انفجار عواید نفت در اواخر سال ۱۳۵۲ش، دولت ایران را به کشوری رانتیر، بی‌نیاز به درآمد مالیاتی و مستقل از جامعه، تبدیل کرد. استقلال یک حکومت را می‌توان از دو بعد داخلی و خارجی مورد بررسی قرار داد؛ زمانی یک حکومت از جامعه مستقل می‌شود که در سایه دریافت رانت‌ها، دیگر به منابع داخلی درآمد مالیات‌ها، عوارض و صدور کالاهای صنعتی احساس نیاز نمی‌کند. از تبعات این موضوع بی‌نیازی دولت به ایجاد دموکراسی و نهادهای دموکراتیک است. این استقلال به نوبه خود باعث می‌شود دولت قدرت انحصاری کسب کند و نیازی به دخالت دادن گروه‌ها و طبقات مختلف در قدرت نبیند. وابستگی زیاد یک حکومت به رانت باعث کاسته شدن فشار مالی دولت بر جامعه می‌شود؛ زیرا دولت هیچ‌گونه مالیاتی از جامعه دریافت نمی‌کند و یا اگر مالیات اخذ می‌کند مقدار آن ناچیز است.

در چنین شرایطی چنین فرض می‌شود که دولت به علت عدم دریافت مالیات از جامعه، نیاز به اعطای دموکراسی به جامعه نخواهد داشت. دولت رانتیر پهلوی با استفاده از درآمدهای نفتی، اقدام به جذب اغلب گروه‌های اجتماعی در نظام سیاسی خود کرد و دولت خود را براساس حمایت گروه‌های وابسته به دولت و طبقه متوسط جدید بنا گذاشت. دولت توانست به علت استقلال از جامعه و درآمدهای نفتی کلان، گروه‌ها و طبقات سنتی دارای نفوذ مانند روحانیت و بازار را نادیده بگیرد و نه تنها سعی در جذب آنان در سیستم سیاسی خود نکرد، بلکه درصدد تضعیف و نابودی آنها نیز برآمد. در پی این اتفاقات، دولت در فراتر از قرار گرفتن شاه در سطح اجتماعی- اقتصادی دست به نوسازی زد، به این ترتیب طبقه متوسط جدید و طبقه کارگر صنعتی را گسترش داد، اما نتوانست در سطح اجتماعی- اقتصادی دست به نوسازی بزند و این ناکامی به شکل اجتناب‌ناپذیر، شکاف میان حکومت و ساختار اجتماعی را باعث گردید. شاه، طبقات را برای منفعت‌رسانی بالاتر به نظام و نه بسط نهادمندی‌های جامعه مدنی ایجاد کرد. در همین راستا شاهدیم که در عین تقویت بعضی از طبقات متوسط جدید و طبقه کارگر، مواضع طبقه متوسط سنتی و روحانیون و علما را بیش از پیش مورد هجوم قرار داد. بنابراین ضعف گروه‌بندی‌های اجتماعی در این دوره نتیجه عملکرد اقتدارطلبانه دولت بود که زمینه بسیاری از چالش‌های بعدی با دولت وی گردید.

منابع

- ادیبی، حسین (۱۳۸۵)، طبقه متوسط جدید در ایران، تهران: جامعه.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۹)، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران، تهران: نشر قومس.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶)، مقالاتی در جامعه‌شناسی ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نشر شیراز.
- بانک مرکزی حساب‌های ملی ایران، ۱۳۵۶-۱۳۳۸.

- بحرانی، محمدحسین (۱۳۸۸)، طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران معاصر (۱۳۸۰-۱۳۲۰) (پژوهشی در گفتمان‌های سیاسی قشرهای میانی در ایران)، تهران: موسسه انتشارات نگاه، چاپ یکم.
- برخورداری، عارف و علیرضا صدرا (۱۳۹۴)، «زمینه‌های ساختاری دولت پهلوی و تاثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران»، پژوهش‌های معاصر انقلاب اسلامی، دوره اول، شماره ۱.
- بشیری، حسین (۱۳۸۲)، موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: گام‌نو.
- پور مقیم، جواد (۱۳۶۹)، اقتصاد بخش عمومی، تهران: نشر نی.
- چمن‌خواه، لایلا (۱۳۸۰)، دلایل عدم موفقیت رژیم در جلب و حمایت طبقه متوسط جدید ۵۷-۱۳۴۲، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- حسین کاشانی، محمد (۱۳۸۸)، دولت رانتیر و تاثیر آن بر گسترش ناکارآمدی دولت در ایران، استاد راهنما دکتر کیومرث اشتریان، مشاور دکتر صادق زیباکلام، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- روبین، باری (۱۳۶۳)، جنگ قدرتها در ایران، ترجمه محمود مشرفی، تهران: آشتیانی.
- سرشماری ۱۳۳۵ - کل کشور و ۱۳۴۵؛ مرکز آمار ایران
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی (۱۳۵۰-۱۳۴۰)، تهران: پازند.
- شکاری، عبدالقیوم (۱۳۷۹)، نظریه دولت تحصیلدار و انقلاب اسلامی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- علوی، عباس (۱۳۸۰)، قشر بندی اجتماعی و ساخت طبقاتی، تحولات سیاسی، اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، مجموعه تحولات سیاسی- اجتماعی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، گردآوری: مجتبی مقصودی، تهران: روزنه.
- عیوضی، محمدرضا (۱۳۸۰)، طبقه متوسط جدید، تحولات سیاسی، اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، مجموعه تحولات سیاسی- اجتماعی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، گردآوری: مجتبی مقصودی، تهران: روزنه.
- فرهی، فریده (۱۳۷۵)، «فروپاشی دولت و انقلاب‌های شهری: تحلیلی تطبیقی از انقلاب‌های ایران و نیکاراگوئه»، راهبرد، شماره ۱۰.
- فوران، جان (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- قطمیری، محمدعلی، اسلام‌لویان، کریم (۱۳۸۷)، «برآورد تلاش مالیاتی در ایران و مقایسه آن با کشورهای در حال توسعه منتخب»، تحقیقات اقتصادی، شماره ۸۳.
- کاتوزیان، محمد علی همایون (۱۳۹۰)، اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، چاپ هفدهم.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۴)، «اقتصاد سیاسی کشورهای صادر کننده نفت»، ترجمه علیرضا طیب، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره‌های ۹۵-۹۶، مرداد و شهریور.
- کشاورزی شکری، عباس و عابدینی نجف‌آبادی، الهه (۱۳۹۳)، «ویژگی‌های دولت پهلوی دوم و آسیب‌پذیری آن در مقابل بسیج انقلابی»، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۶، شماره ۲.
- گازیوروسکی، مارک. جی (۱۳۷۳)، سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه جمشید زنگنه، تهران: نشر رسا.
- لاجوردی، حبیب (۱۳۶۹)، اتحادیه‌های کارگری و خودکامگی در ایران، ضیاءصدقی، تهران: نشر نو.

- مجموعه قوانین بودجه، برنامه و عناوین سایر قوانین و مصوبات مربوط از سال ۱۳۴۴ تا سال ۱۳۵۷، تهیه و تدوین: منوچهر ضیائی، ناشر وزارت برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات، چاپ اول.
- معدل، منصور، طیفه (۱۳۸۲)، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران، ترجمه محمد سالار کسرای، تهران: یاز.
- هالیدی، فرد (بی تا)، ایران: دیکتاتوری و توسعه، مترجمان علی طلوعی و محسن یلفانی، تهران: بی نا.
- Mahdavy, H (۱۹۷۰), *The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran*, n.p.: n.p.
- Ghodos, Reza (1989) "Iranian the Twentieth Century", London: Boulder, Lynne Rienner Publisher.
- Dunning, John H (2008), *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Edward Elgar Publishing.
- Tanzi, Public Finance, Trade and Development: Proceedings of the 44th Congress of the International Insitute of Public Finance, Istanbul, Wayne State University Press, 1988
- Chenery, Hollis (1988), *Handbook of Development Economics*, North Holland.
- Tanzi and Davoodi (2000), *Corruption, Growth, and Public Finances*, n.p.: n.p.
- Tijerina and Padgan, *Tejanos and Texas under the Mexican Flag, 1821-1836*, Texas A&M University Press.
- Bornhorst at el(2009), *Natural resource endowments and the domestic revenue effort*, European Journal of Political Economy.

